

PIHURIK JUDIT

Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 1941–1943*

Zsidó üldözöttek és túlélők a második világháború után Magyarországon is beszámoltak sorsukról a fronton és a munkaszolgálatban,¹ de arról, hogy a Magyar Királyi Honvédség tisztikara és legénysége hogyan vélekedett a „zsidókérdésről”, viszonylag keveset tudunk. Tanulmányomban a szovjet hadszíntéren harcoló magyar katonák 1941–1943 között keletkezett naplóinak, naplószerű feljegyzéseinek és az ezek alapján készült memoároknek a vizsgálatával szeretnék hozzájárulni a kérdés tisztázásához.²

Kutatásaim során mintegy másfél száz kéziratot és számos publikált forrást vizsgáltam meg, melyek közül huszonegy tartalmazott e téma szempontjából hasznosítható megjegyzést és információt. A szovjet hadszínterre került katonák számához képest ez csekélynek tűnik, de véleményem szerint elegendő arra, hogy benyomásokat szerezzünk a magyar hadsereg tagjainak gondolkodásmódjáról, arról, hogyan látták a

* A tanulmány az OTKA T 042763 sz. kutatási támogatásával készített, a Napvilág Kiadónál 2007-ben megjelenő *Naplók és memoárok a Don-kanyarból. 1942–1943* című kötet vonatkozó fejezetének átdolgozott és kiegészített változata.

¹ Közvetlenül 1945 után, majd az 1980-as évektől növekvő számban jelentek meg dokumentumok, visszaemlékezések és más kiadványok: PÓR Dezső–ZSADÁNYI Oszkár (szerk.): *Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig*. Előszó: Nagybacsoni Nagy Vilmos. Budapest, 1947; Randolph L. BRAHAM (szerk.): *The Wartime System of Labor Service in Hungary*. Columbia University Press, New York, 1995; TATÁR Imre: *Bánhidától Kijevig. Egy volt munkaszolgálatos emlékezése a hazai táborra és a szovjet hadifogságra*. Hadtörténeli Közlemények, 2004/2. 1156–1187.; RADNÓTI Miklós: *Napló*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989.

² Eddig elsősorban a Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjteményében (a továbbiakban: HL TGY) található forrásokat kutattam. Az eredményeket először a *Yad Vashem Studies* 2007/2. számában foglaltam össze (Hungarian Soldiers and Jews on the Eastern Front, 1941–1943).

zsidókat, mit gondoltak róluk és sorsukról.³ E források mellett egyes kérdések tárgyalásánál – a helyzet árnyaltabb bemutatása céljából – négy zsidó munkaszolgálatos memoárjára is hivatkozom.

A huszonegy szerző⁴ közül hét hivatásos, tizenegy tartalékos tiszt vagy tisztjelölt volt, s három tartozott a legénységhez. Közülük egyről bizonytalanok az adatok: közérdekű munkaszolgálatra osztották be, de fegyveres szolgálatot is teljesített.⁵ A tartalékos tisztek legalább érettségivel rendelkeztek; egy lelkész, három orvos, három jogász, egy bányageológus és egy műegyetemi hallgató volt közöttük. Kettőnek nem ismerjük a polgári foglalkozását, az egyiknek a rangját sem. Az általam áttekintett összes forrás kétharmada hivatásos tisztektől származik, holott a háborús veszteségek következtében a tisztikar nagyobb része – 1942 őszére például a 2. magyar hadseregben a háromnegyede – tartalékos volt. Viszont utóbbiak a zsidókérdésről gyakrabban nyilvánítottak véleményt, mint a hivatásos tisztek: a huszonegyből tizenegy szerző. Feltűnő ugyanakkor, hogy a „megszólaló” tartalékos tisztek között nem biztos, hogy van pedagógus, holott többségük tanítók és tanárok közül került ki. A szerzők életkora is eltérő: a magas rangú tisztek negyvenes éveikben jártak, a tartalékosok és a legénység többsége harminc-negyven év közötti, a legfiatalabb 21 éves volt, amikor a harctérre került.

A legszélsőségesebb gondolatokat két értelmiségi – az egyetlen arisztokrata, Nemeskéri Kiss Miklós 21 éves egyetemi hallgató és a református lelkész Soltész Pál – fogalmazta meg.⁶ Az antiszemita szerzők több-

³ 1941. július 1-jétől az ún. Kárpát-csoportot, megközelítőleg 90 000 katonát vezényeltek a harctérre. Az ősz folyamán az alakulatokat részben kivonták, részben megszálló feladatokra osztották be. A megszálló erők létszámát a későbbiekben több mint 100 000-re növelték. A nagyobb mértékű háborús szerepvállalásra 1942-től került sor a 207 000 fős 2. magyar hadsereg frontra küldésével.

⁴ Nem minden szerzőről állnak rendelkezésre személyes adatok.

⁵ Dr. Somló Béla sofőr volt a gyorsadtest IV/2 gépkocsiosztályában. 1941 tavaszáról írott feljegyzése – *A pécsi IV. 2. tehergépkocsiosztály részvétele a délvidéki bevonulásban*. (HL TGY 2826.) – szerint mint jogosítvánnyal rendelkező egyént közérdekű munkaszolgálatra hívták be, teherautósofőrként alkalmazták. Zsidó munkaszolgálatosokkal együtt vett részt a kiképzésben és a délvidéki bevonulásban is. Az 1941-es szovjetunióbeli hadjáratról szóló emlékirata (*A pécsi gépkocsiosztály IV/2 oszlopának részvétele a gyorsadtest 1941. évi oroszországi hadjáratában*. HL TGY 2811.) szerint fegyveres szolgálatot is teljesített (16.), továbbá megjegyezte: büszke arra, hogy nem volt veszteségük, az alakulatukkal kint lévő 60 munkaszolgálatos zsidó közül sem. Itt kivüállóként írt a zsidókról, de az irat 36. oldalán van egy utalása („...mit keresünk mi itt, ha otthon ez történhet a családunkkal?”), melynek alapján elképzelhető, hogy ő is izraelita volt.

⁶ Nemeskéri Kiss Miklós (1921–) a 2. magyar hadsereg 1. a hadműveleti osztályánál teljesített szolgálatot. NEMESKÉRI KISS Miklós zászlós: *Napló az orosz harctérről I–II. 1942. (HL 2. hadsereg iratai 30. fasc. I–II.)* Soltész Pál református lelkész a 116. számú tábori kórháznál teljesített szolgálatot. *Soltész Pál református tábori lelkész 2. világháborús naplója 1942-től*. (HL TGY 3555. 20–21.)

sege – noha a magasan képzett értelmiségiek közé számított – a propaganda által kínált nyelvi és logikai sablonokkal élt, az előítéletesség sztereotípiáit közülük kevesen módosították. Korabeli naplójában önálló, az antiszemita közhangulattól eltérő véleményt Simon István tartalékos hadnagy⁷ – jogász – és Csapó Gábor közlegény⁸ fogalmazott meg.

A rendelkezésre álló források kétfélek: egykorú naplók, napi feljegyzések, illetve utólag készült emlékiratok, visszaemlékezések. Előbbiek értékét növeli spontaneitásuk és az, hogy bár tévedések, pontatlanságok előfordulhatnak szövegükben, tudatos torzítás ritkán van bennük. A kettő közötti különbséget jól példázza a pánccélosoknál szolgált Hidi Antal közlegény egykorú feljegyzéseinek és a háború után készült visszaemlékezésének összevetése. A szerző eredetileg egy kis noteszbe rövid, töredékes napi feljegyzéseket írt, amelyeket jól követhető módon, háromszor átalakítva formált, bővített tizennégy oldalas visszaemlékezéssé. Az eredeti, nagyon szűkszavú naplóban nincs egyetlen olyan adat sem, amely valószínűsítene azokat az eseteket, amelyeknek pozitív hőse a szerző. Ilyen például egy ukrainai, kolomeai zsidó lány megmentésének története, amely a memoárban a következőképpen szerepel: „A »felszabadult« lakosság egymást üti veri, a zsidókat összeszedik és elhajtják a város közepén lévő parkba, ahol a Sztálin, Lenin szobrokat bontatják le velük, miközben ütik, verik őket... Itt egy sírva könyörgő zsidó lányt akarok kimenteni, de egy géppisztolyos német katona géppisztolyát rámfogva szándékomat megakadályozza. Amíg rámfogott géppisztollyal németül ordítozott, a zsidó lánynak sikerült elmenekülnie...” A napló 1941. szeptember 10-i bejegyzésénél csak a kolomeai alaptörténet szerepel, vagyis annak leírása, amit a városba való bevonuláskor tapasztaltak, a leírt eseménynek nyoma sincs.⁹

Jóllehet eddig csupán egyetlen utalást találtam arra, hogy a naplóírás „titkos” tevékenység volt – Bognár József honvédtől –, mégis figyelembe vettem a források értékelésénél azt a szempontot is, hogy a naplókat titokban írták. Mivel a feljegyzések készítői tarthattak a felelősségre vonástól, bizonyára szelektáltak az események megörökítésekor vagy vé-

⁷ Simon István (1918–?), bírósági joggyakornok, tartalékos zászlós, majd hadnagy, az 1. pánccélos hadosztály 30/II. harcokszázadlójában teljesített szolgálatot. Naplója: SIMON István: *Katonai szolgálatom története*. HL TGY 3208.

⁸ Csapó Gábor a VII. hadtest 43. gyalogezredében szolgált. Lásd CSAPÓ Gábor: *Egy tizedes visszaemlékezése. 16. gyalogezred 1942. 05. – 1943. 05.* HL TGY 3445.

⁹ Hidi Antal közlegény a pánccélosoknál szolgált. Egyéb adat nincs róla. Lásd HIDI Antal: *Naplójegyzetek a II. világháborúról 1941. Hadifogoly-emlékek 1945–1947.* HL TGY 3370. 11.

leményük megfogalmazásakor. Erre utalhat Bognár megjegyzése, aki „titkos naplóját” a „pepita-fedelű kis noteszbe” írta.¹⁰

A vizsgált mennyiséghez viszonyítva kevés napló és memoár tartalmazott a zsidósággal kapcsolatos hosszabb véleményt, több esetben alkalmoszerű megjegyzéseket olvashatunk. Egyes naplókban megjelenik a szovjetellenes propagandának az az állítása, amely szerint a bolsevikok és vezetőik nagy része, valamint a partizánparancsnokok is zsidók; néhány szerző a megszállt Szovjetunió területén a németek által elkövetett tömeggyilkosságok kapcsán, mások az 1941 nyarán az ukrajnai Kamenyec-Podolszkijba deportált magyarországi zsidók sorsát látva fejtik ki véleményüket. Leggyakrabban és legrészletesebben a zsidó munkaszolgálatosokról írtak a szerzők, ami érthető, mert a harctéren együtt voltak. E munka keretében nem foglalkozom az 1943 után keletkezett naplókkal, de azok tematikája is hasonló. A deportálásokra 1944-ben utaltak egyes szerzők,¹¹ ha olyan helyen állomásoztak, ahol szemtanúi lehetnek azoknak, de a holokausztról kevesen írtak. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a harcoló katonák még a civilekhez képest is kevesebb információval rendelkeztek, jóformán csak ellenőrzött és manipulált híreket kaptak.

Antiszemita, antikommunista propaganda

Magyarország 1941. június 27-étől vett részt a Szovjetunió elleni háborúban. A hadba lépés tényét a politikai vezetés viszonylag gyorsan el tudta fogadtatni a közvéleménnyel: a német támadásban való szerepvállalást kommunizmus elleni kereszteshadjáratként állították be, és támogatottságában nem kételkedtek. A Horthy-korszak egyik ideológiai alapját jelentő és a társadalom széles rétegeit is jellemző antibolsevizmus és az egyre erősödő antiszemitizmus 1941-ben megkönnyítette az új ellenségkép kialakítását.¹² Faragho Gábor például, a korábbi moszkvai katonai attasé, aki 1941-ben, a diplomáciai kapcsolatok megszakadása után tért haza, könyvet írt *Szovjetország* címmel. Ebben rész-

¹⁰ A vizsgált kéziratokban csupán ezt az egy utalást találtam arra vonatkozóan, hogy tiltották a naplóírást: Bognár József *Háborús élménye. Visszaemlékezés*. HL TGY 2626. 2.

¹¹ Tóth Antal katolikus pap rövid naplójában szerepel egy Ökörmezőn, 1944. április 18-án feljegyzett utalás: „A zsidókat kezdik összeszedni a város északi végéről. Szörnyű látvány, jóllehet sorsukat megérdemlik, ha nem is mindnyájan bűnösök ennyire.” (Tóth Antal *Római katolikus tábori lelkész jelentései és hadi-naplója*. HL TGY 2951.)

¹² A témáról bővebben lásd PIHURIK Judit: *Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. Történelmi Szemle*, 2005/1–2. 99–127.

letesen bemutatta a bolsevik rendszert és az orosz népet, amelyre szerinte történelme során minden változást idegenek kényszerítettek; a nép most éppen Sztálin és a négymilliós zsidóság befolyása alatt áll – írta. Faragho a könyvében ismert, negatív sztereotípiákon alapuló párhuzamos jellemzést adott az orosz és a zsidó népről, egyszerre akarván megfelelni a szovjetellenes háborús és az antiszemita propagandának.¹³

1941 őszétől nemcsak a hivatásos haditudósítók, hanem a Kárpát-csoportban harcoló katonák beszámolóí is publicitást kaptak.¹⁴ A katonák leírják a harcokat, idealizálják a magyar és a német katonai erényeket, és kritikusan mutatják be az ellenfelet. Többen a szovjet viszonyokat ábrázolják elrettentő szándékkal. A harctéri beszámolókból a negatív ellenségkép a bolsevik rendszer torz vonásainak kiemelésével párosul, és összefonódik a háborús és az antiszemita propaganda. Gyakrabban olvasható bennük, hogy a sztálini rendszer minden visszásságáért a zsidóság felelős, és magát a bolsevizmust is a zsidóság találta ki és hozta létre.¹⁵ A gyors német előretörés, a megszállt területeken látott nyomor és elmaradottság igazolni látszott a katonák előítéleteit.¹⁶ Jellemző, hogy a szerzők legtöbbször a szovjet-orosz társadalomtörténeti problémákról láthatólag nem voltak ismeretei; a hazai antiszemita és antikommunista propaganda kínálta sémákat idézték, amelyek hatása sokszor szövegszerűen kimutatható írásaikban. Ez tükröződik például Árokszállási Zoltán megjegyzésében is: „Mennyi vér, mennyi szenvedés azért, hogy néhány elvakult kommunista zsidó világhuralmi vágya megvalósulhasson.”¹⁷ Dr. Bogdán József

¹³ Faragho Gábor altábornagy (1890–1953), 1942 vége és 1944 októbere között a csendőrség felügyelője, 1944-ben a zsidók deportálásának egyik megszervezője. Lásd FARAGHO Gábor: *Szovjetország*. Stádium, Budapest, 1942.

¹⁴ Lásd Dr. MARJAI Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörösországról... Új Auróra*, Budapest, 1942.; Bojadzsie, Momcsil: *Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban?* Hollósy Nyomda, Budapest, 1942 (Európa és a bolsevizmus III.); LOVIK Károly–JAGITS József–dr. KAPY Dezső–HUNT Béla–dr. GÁBOR Áron–KORODA Miklós: *Hat haditudósító a vörös fronton*. Stádium, Budapest, 1942.

¹⁵ Az erőszakos kollektívizálásról: „... Ilyen következetesen végrehajtott terrorra csak a zsidó képes...” Ugyanott az éhínséget a „határtalan zsidó szadizmussal” magyarázzák. (*A bolsevizmus a parasztság ellen. Kép a szovjet igazi arcáról*. Centrum, Budapest, 1943. 13., 33.) A „kommunizmus tulajdonképpen zsidó találmány”, ezért nekik felel meg legjobban. (FARAGHO Gábor: i. m. 110.) „A szovjet zsidóság a világ legerősebb hadseregét akarta a maga és a vagyona védelmére felállítani és ezen cél érdekében semminemű áldozattól nem riadt vissza. Könnyen tehette, hisz az áldozatot nem maga hozta, hanem az agyonfélemlített lakossággal hozatta.” (GALÁNFFY György ezredes: *Pillanatfelvétel a szovjetről*. In: *Honvédeink Vörösországról*. I. m. 143–144.)

¹⁶ Lásd KRISTÓF János: *Harcok a Donnál 1942–43*. HL TGY 3330. 25.; *Bárány Dénes tüzérszázados háborús naplója. 1942. Doni hadjárat*. HL TGY 3430. 49–50a.

¹⁷ Árokszállási Zoltán (1912–?) tartalékos tisztjelölt, a VII. hadtest VII/2. tehergépkocsi-osztályánál szolgált. Kézírata: *Úttalan utakon. Egy gépkocsiszó vonatcsoport élete Oroszországban a szovjet elleni hadjáratban. 1942. V. 26.–1943. IV. 25*. Írta és összeállította: ÁROKSZÁLLÁSI Zoltán. (HL TGY 3034. 21.)

1942. október 3-án elhangzott és később publikált harctéri beszámolója is tipikusnak tekinthető, mert benne a legismertebb sztereotípiák szinte teljes tárháza megtalálható.¹⁸ Nehéz eldönteni, hol válik el egymástól a személyes tapasztalat és az előítélet: amit a szerző leír, az hitelesnek tűnik, de a hozzáfűzött magyarázat már elfogultságról tanúskodik. Az állami tulajdonú lakásokkal kapcsolatban például megjegyezte, hogy azokban addig lehet maradni, ameddig a „lakáskiutaló bolsevista zsidó népbiztosnak” tetszik. Erről Bogdánnak – akinek írását az antiszemita retorika másutt is jellemzi – nyilván nem lehetett közvetlen információja.

Soltész Pál református pap, tábori lelkész is minden kétely nélkül azonosította a zsidóságot a partizánmozgalom vezetőivel vagy a bolsevikokkal: „...Szodorai alezredes elmondja, hogy a front mögött mintegy 6 hadosztálynyi partizáncsapat tanyázik. Tehetetlenek velük szemben, mert a sűrű erdőben bujkálnak, még ágyúkkal és aknavetővel is rendelkeznek. Vezetőik zsidók kivétel nélkül mind. Még magyar zsidó Budapestről is akad bennük. Pár héttel előbb nyolc zsidót fogtak el, kettő bevallotta nevét, bizonyos Herskovics nevű Budapestről, a harmadik azt mondta, ő a névtelen zsidó. Persze mind agyonlőtték.”¹⁹

Tömeggyilkosságok

A források szerint a magyar katonák közül többen már 1941-ben tudtak a német megszállta területeken elkövetett tömeggyilkosságokról, mások csak 1942–1943 folyamán hallottak róla. Vécsey Béla alezredes²⁰ 1941 novemberében szemtanúja volt egy ilyen esetnek. 1941 és 1944 között vezetett kézírásos naplójának első felét kevés változtatással stili-

¹⁸ Dr. Bogdán József (1900–1983) fogorvos, tartalékos főhadnagy, a 117. utászsorozatban szolgált. Makón, a Honvéd-esten elhangzott beszámolójának szövege *Utunk, harcaink a keleti vörös pokolban* címmel megjelent a *Makói Újság* 1942. október 6., 8., 9., 10. és 11-i számaiban, valamint közölte az 1943. évi Fajdalmas Szűzanya-naptár, melynek alapján különlenyomat (Makó, Csanád vezér nyomda, 1942) is készült. Ez utóbbi teljesebb, mint az újságban közölt szövegváltozat, a IV. fejezet hosszabb a 10-i lapszámban publikálnál. A hivatkozott oldalszámok a különlenyomat szövegére utalnak.

¹⁹ *Soltész Pál református tábori lelkész 2. világháborús naplója 1942-től*. HL TGY 355. 20–21. – Szodoray Frigyes huszáralezredes 1942. november 12-ig a 22. önálló huszárszázad, majd november 25-ig a 19. önálló huszárszázad parancsnoka volt.

²⁰ Vécsey Béla (1894–1971) alezredes, 1940-ben a tokaji árkásztábor parancsnoka volt. A több ezer munkaszolgálatossal emberségesen bánt, emiatt 1941-ben a hadbíróság – a honvédelmi miniszteri rendelettel való szembehelyezkedésére hivatkozva – kizárta az ezredesi előléptetéséből. A VII. hadtestparancsnokság anyagi összekötőtisztje, majd 1942. augusztustól a 35/I. zászlóalj, októbertől a 35. gyalogezred parancsnoka (7. könnyű hadosztály, III. hadtest) volt.

zálta emlékirattá. Elsősorban antiszemita megjegyzéseit finomította, és beillesztett egy kiegészítést a németek dnyepetrovovszki tömeggyilkosságáról. 1941. november 20-án – írta – „A hadtest tehergépkocsi oszlop parancsnokától, Birkás Endre hadnagytól kikértem néhány órára sógoromat, a Misát. Lehetett úgy 12 óra, amikor együtt sétáltunk az engem érdeklő dnyepetrovovszki kettős pályájú híd felé, amikor arra lettünk figyelmesek, hogy lassú ütemben tompa, de állandóan folyó lövéseket hallunk. A lövések irányába indultunk, s nem messze egy utcában láttunk egy polgári, zömmel asszonyokból és gyermekekből álló oszlopot az út teljes hosszában, amelyik egy dombra vezetett. Az oszlop egyedei tagadhatatlanul zsidók voltak. Az arcokról teljes megtörtség mellett teljes egykedvűséget lehetett leolvasni. Az oszlop két oldalán, egymástól kb. 10 méterre, fekete egyenruhás SS-legények őrködtek. Minket nem állítottak meg, pedig az oszlop mellett a domb felé mentünk. Beleütköztünk egy német tisztbe, aki persze németül megkérdezte, hogy mit akarunk. Ettől kezdve csak én beszéltem, mert Misa a magyaron kívül más nyelvet nem értett. Mi történik itt, kérdeztem. Az SS egykedvűen válaszolt: »Árjásítjuk a várost«. Kérdő nézésemmre felhívott, hogy csak menjünk fel a dombra, mindjárt világos lesz minden előttünk. A tompa lövések csak hangzottak tovább, és az utcában álló emberkigyó úgy percenként két lépést ment előre. Menet közben megfigyeltem, hogy minden két lépésre 4–5, most már kivehetően pisztolylövés esett. Amikor a dombra felértünk, láttuk, hogy a domb túlsó oldalán egy mély szakadék húzódik, annak szélére állították a zsidókat az SS-ek, és négy SS-legény pisztollyal tarkólövessel lövi be a szakadékba a szerencsétlen asszonyokat, gyerekeket és néhány öreg férfit. Az első pillanatban egy kiáltásra lettem figyelmes: »Höherer dem Kind!« [Magasabbra a gyereket!] Egy asszonynak szólt, aki karjában tartotta kisgyermekét. Az első lövés a gyerekeknek, a második az asszonynak szólt, és ezeket követte még három asszony. A látvány annyira borzasztó és embertelen volt, hogy menekültünk a színhelyről. Misa összehányta magát, én is rosszul éreztem magam. Az SS-tiszt, amikor elsiettünk mellette gúnyosan odaszólt: »Gyors elintézés és felette szép látvány volt ugye?« – és felnevetett.»²¹

Vécsey naplójában és emlékirataiban egyeznek az adatok – a helyszín és az időpont, valamint a sógorával való véletlen találkozás leírása –, s valószínűsíthető, hogy valóban szemtanúja volt az eseménynek. Mindkét

²¹ Vécsey Béla *alezredes második világháborús naplói. 1941–1944.* HL TGY 2622.; VÉCSEY Béla: *Visszaemlékezéseim 1940 nyarártól 1942 végéig.* HL TGY 2809. Mivel mindkét kéziratban részenként újrakezdeődik az oldalszámolás, az idézetek dátuma a hivatkozások alapja.

szövegben 1941. november 19-re datálta találkozásukat. A naplóban csak ennyi van: „Misit megtaláltam.” A memoárban bővebben kitért erre is: „Sógoromat, Dénes Mihályt is megtaláltam, agyonfázva, lévén tehergépkocsi-vezető, megosztottam a téli felszerelésemet vele.” A visszaemlékezés a 33. oldal 6. soráig megegyezik a napló szövegével, utána következik a tömeggyilkosság leírása. Ha feltételezzük, hogy valóban tanúja volt a leírtaknak, felvetődhet a kérdés, miért nem örökítette meg naplójában az eseményt, vagy miért nem utalt rá legalább. Egyébként a naplóban több megjegyzés is található a zsidó munkaszolgálatosokról, amelyek arról tanúskodnak, hogy nem tartózkodott sem a negatív, sem a pozitív vélemény megfogalmazásától. Lehetséges, hogy a dnyepropetrovszki történetet – mivel a szövetséges németek által elkövetett tettről volt szó – óvatosságból nem említette.

Nemeskéri Kiss Miklós tartalékos zászlós naplójában hallomás alapján 1942 tavaszán idézett fel egy korábbi, másoktól hallott esetet saját kommentárjával: „Ugyancsak Minszkben a zsidónegyedben egy házban találtak egy elrejtett rádióadót, mely állandó összeköttetésben állott a Moszkva melletti központi vezető szervvel. Ilyen esetben aztán a németek sem bánnak kesztyűs kézzel a bűnösökkel. Itt például nyilvános megtorlásul [1941-ben] 12 000 minszki zsidót végeztek ki egy nap alatt! A megmaradt pár száznak, azt hiszem, nem lesz már kedve hasonló dolgokba kezdeni! Kegyetlen dolog, nem mondom, de ekkora megszállt területen rendet fenntartani másképp, mint vasökölrel nem lehet. No meg aztán a nemkívánatos elemek kiirtására ez a legjobb és leghatásosabb mód.”²² 1942. október 9-én ezt írta: „A vasútállomás mellett zsidó gyűjtőtábor volt, melybe többszáz zsidót, asszonyt, férfit vegyesen összereltek a vidékről, és ezeket zárt szállítmányokban szállítják el Ukrajnába. Hogy ott mi lesz velük, senki nem tudja. Tény az, hogy sok közülük életben nem marad. Az őrzésükre kirendelt németek és ukrán milicisták – legtöbbször olyan, akiket személyes gyűlölet vezetett e tisztség önként való elvállalására – nem éppen kesztyűs kézzel bánnak velük, és sokat dolgozik a gumibot, meg a puskatus. Az őrök a szétszéledő zsidókra vaktölténnyel lövöldöznek, de nem egyszer, ha szökni próbálnak, a puskacsőből éles is kirepül. Irtózatos az a piszok és kosz, ami a tábor környékén látható. A helybeli vasutasok állítása szerint csak erről a vidékről, amelynek itt van a gyűjtőközpontja, a pár hónap óta tartó szállítások folyamán mintegy 25–30 000 zsidót vittek el sebb vidékek felé. Az emberek összedését az SS-rendőrség végzi megfelelő erélyes módszereket alkalmaz-

²² NEMESKÉRI KISS MIKLÓS: i. m. I. k. 20–21.

va, hiszen anélkül nem is lenne eredménye a dolognak. A vonakodókat és ellenszegülőket persze szó nélkül azonnal kivégzik. A német hatóságok megtalálták a lengyelországi zsidókérdés radikális megoldásának módját, melynek leglényegesebb pontja, hogy nincs kivételezett személy! Minden zsidó egyenlő elbánásban részesül. Az egyéves német uralomnak eredménye, hogy zsidót, főleg a nagyobb városokban alig lehet már látni, és ahol van is még, az sem mozog szabadon, nem árthat senkinek, örül, hogy él.”²³ Nemeskéri Kiss Miklós a németek eljárását tekinthette mintának a magyarországi helyzet megoldására; hasonlóan szélsőséges véleményt azonban nem sokan fogalmaztak meg a szerzők közül.

Koppányi Sebestyén főhadnagy Póry Imre ezredes elbeszéléséből halott az SS 1941-es Krivoj Rog-i és zaporozsjei tömeggyilkosságairól. Mint írja, nem akarták elhinni, hogy ilyen mészárlás megtörténhetett.²⁴

Bacsó Károly²⁵ tartalékos tiszt visszaemlékezésében a belorusziai Sztalin városban történeteket örökítette meg 1943 őszén: „Még jóval odaérkezésünk előtt a németek kiirtották az ott lakott zsidó lakosságot – kb. 8000 főt –, lakásukat feldúlták, még az ajtótokokat és ablakrámákat is kitépték a helyükből. Csak a szétszórt héber könyvek lapjai heverték az udvarokon, melyeket felvert a gaz. (Azt beszéltek, hogy a holttesteket a néhány kilométerre levő erdőben hatalmas tömegsírokba dobálták bele.)”²⁶

A magyar megszálló erőknél szolgáló Bor Jenőnek,²⁷ a 12. könnyűhadosztály parancsnokának feltűnt, hogy új állomáshelyének területén nem éltek zsidók, holott korábban a városok lakosságának negyede az volt. 1943 novemberében értesült az okról: „A zsidók hollétét azonban egy SD-hez tartozó tiszt részegen, a lelkiismeretfurdalástól kínozva, zokogva elmesélte, minden kérdés nélkül is. [...] Valamit mindenáron el akart nekem mondani. Én azonban nem voltam rá kíváncsi, s tovább akartam menni. Ő utánam jött, és nagy bizalmasan kért, hallgassam meg. Elmondta, hogy nem tud aludni. ... Hitler két éve személyes parancsot adott nekik, hogy a pinszki kerületben levő összes zsidókat »liquidálni« kell. Képzelmem el, ő egyedül kb. 700 zsidót lőtt agyon... Felnőtteteket, gyerekeket, nőt, csecsemőt, mindenkit meg kellett ölni... Azóta nem

²³ Uo. II. k. 12–13.

²⁴ KOPPÁNYI Sebestyén: *Visszaemlékezéseim... A 4. honvéd gyalogezred harctérré vonulása és tragédiája*. HL TGY 3115. 18. Koppányi Sebestyén (1916–?) hadnagy, majd főhadnagy, a 4. gyalogezredben (7. könnyű hadosztály, III. hadtest) szolgált. Póry Imre ezredes (1898–?) a gyorshadtest hírszerző osztályának vezetője volt 1941-ben.

²⁵ Nincs róla személyes adat.

²⁶ BACSÓ Károly: *Visszaemlékezések a második világháború borzalmaira*. HL TGY 2729. 14.

²⁷ Bor Jenő (1895–1979) vezérőrnagy.

tud aludni... Folyton látja a képet és hallja őket jajgatni. [...] Én sohase hittem el, hogy a zsidókat a Harmadik Birodalom ilyen módon liquidálta. Ez az ember azonban alaposan meggyőződött. Ahogy meg tudtam becsülni, Pinszkben kb. 20 000 zsidó élhetett a gettóban. Ebből egy lelket se láttam már. A zsinagógájuk pedig fel volt robbantva.”²⁸

A fentiek ellenére Soltész Pál református lelkész 1942-ben azt írta naplójába, hogy nem érti, hová lettek a zsidók: „Szinte feltűnő, hogy eddigi utunkban egyetlen zsidót – kivéve Lengyelországon való átutazásunkkor látott két nagyon sovány zsidógyermeket – sem láttunk. Hová lettek? Merre tűntek el, nem tudom. Azt mondta egy volt magyar hadifogoly orosz, hogy a falusi népbiztosok, zsidók, mikor már közel jártak a németek, családjajaikkal, barmaikkal együtt bevették magukat a mély és [olvaszhatatlan szó] erdőségbe...”²⁹ Azt a feltevést, hogy Soltész nem lehetett ennyire naiv, és tudott a tömeggyilkosságokról, később idézendő más megjegyzései is alátámasztják.

Az első deportálás Magyarországról

A Magyarországhoz 1939. március 15-én visszacsatolt Kárpátalján 100 000–120 000, zömében ortodox zsidó élt.³⁰ 1941 júliusától Werth Henriknek,³¹ a magyar Honvéd Vezérkar főnökének kezdeményezésére a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság kormányzati egyetértéssel mintegy 18 000 zsidót deportáltatott ukrán területre. Az eredetileg meghirdetett cél a magyar honosságukat bizonyítani nem tudó zsidók kitelepítése, akik a németek által megszállt országokból menekültek ide – más megfogalmazásban: a korábbi lakóhelyükre akarták visszatelepíteni őket –, de a hatóság végül önkényesen intézkedett.³² A legtöbb áldozat, több mint 13 000 ember Kárpátalján élt, de az ország többi részéből is összegyűjtöttek menekült és őshonos zsidókat is. A terület kormányzói biztosa a deportálás idején Kozma Miklós volt, aki már korábban is egyetértett a zsidók – elsősorban a nem asszimilálódott népes-

²⁸ BOR Jenő: *A 12. könnyűhadosztály és a II. tartalékos hadtest története*. Bor Jenő anyaga. HL Személyi és családi gyűjtemény. 147., 10–11.

²⁹ SOLTÉSZ Pál: i. m. 23.

³⁰ MAJSZAI Tamás: *A kőrösmézei deportálás 1941-ben*. Ráday-gyűjtemény Évkönyve, IV–V. Budapest, 1986. 59–86., 195–237.

³¹ Werth Henrik (1881–1952) vezérezredes, 1938. augusztus és 1941. augusztus között volt a Honvéd Vezérkar főnöke.

³² KARSZAI László: *Holokauszt*. Pannónia Kiadó, Budapest, 2001. 228–229.

ség – kitelepítésének tervével.³³ A deportáltakat először Kőrösmezőre, majd a határon túlra szállították. Ott nem tudtak mit kezdeni velük, nem biztosítottak számukra sem elhelyezést, sem ellátást. Először gyalogmenetekben gyűjtőhelyekre indították őket, végül Kamenyec-Podolszkijban nagy részüket – mintegy 16 000 embert – 1941. augusztus végén a németek megölték.³⁴

Az 1941-es hadjárat során Ukrajnában magyar katonák is tanúi voltak annak, ami a Magyarországról kitoloncolt zsidókkal történt. Alapi Salamon Alajos tartalékos zászlós³⁵ 1941. októberi bejegyzése tipikusnak tekinthető: először arra gondolunk, hogy együttérez a kitoloncolt, halálraítelt zsidókkal, de aztán inkább úgy tűnik, pusztán az „igazságtalanság” és a „rendetlenség” zavarta, valamint az, hogy szerinte ez is olyan intézkedés volt, amely csak a kisembereket sújtotta: „Az idő kiderül, majd beérek Tatarowba. Itt mindenütt magyar szó üti meg fületem. Rengeteg magyarországi kizsuppolt zsidó él itt, akik a Dnyeper vidékére lettek kitelepítve, de ebben a kitelepítésben semmi rendszeresség nem volt. Miután a németek terhesnek találták a bolyongó tömeget, visszazavarták őket a Kárpátok vonaláig. Most így vándorolnak, mint a nomádok, koldulva, ukránok által pusztítva, mindig tovább és tovább verve. Őszintén szólva kellemetlen érzést váltott ki belőlem, mikor tiszta keresztény arcú fiatal nőket láttam, félvéreket, Fővám téri kizsuppoltakat, szegény egzisztenciákat. X. Y. 14 éves szőke, tiszta árja külsejű leány. 70 éve laknak országunkban, s most papírforma miatt kizavarják egyedül. – Félárva, félvér. – Vajon miért nem Goldbergnél kezdik ezt, és miért a kisembereknél? – Szalmaláng, rendszertelenség.”³⁶

Különleges helyzetben voltak azok a zsidó munkaszolgálatosok, akiket erre a területre vezényeltek: a magyar hadsereg alakulataiban szolgáltak, ugyanakkor zsidóként érintettek is voltak. Weiser Dezső visszaemlékezésében a következőképpen írta le tapasztalatait, félelmeit: „Századunk 80%-a anyaországbeli volt, mintegy 40–50-en voltunk kárpátaljaiak. Minket különösen borzalmasan érintett ez a deportálás, mert

³³ Kozma Miklós (1884–1941) 1940. augusztus 12.–1941. december 8. között Kárpátalja kormányzói biztosa. Kárpátaljai működését is részletesen tárgyalja ORMOS Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. PolgART Kiadó, Budapest, 2000. 2. k. 719–767.

³⁴ A deportálást végül Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter azért állította le, mert a németek nem voltak hajlandók több zsidót átvenni. (Uo. 759., 763.)

³⁵ Alapi Salamon Alajos (1912–?) tartalékos huszárszászlós, a 22. önálló huszárszászad (VII. hadtest) szakaszparancsnoka. Eredeti foglalkozása ismeretlen. SALAMON Alajos: *Katona-naplóm. Orosz-föld 1941. IX. 22-től és 1942. VII. 2. HL TGY 3213.*

³⁶ Uo. 6–7.

féltettük családunkat és nem tudtunk róluk semmit. [...] Lebovits nevű munkácsi bajtársam találkozott a bátyjával, aki a következőket mesélte el. [...] A katonai csendőrök felszólítás nélkül mindenkit agyonlőttek, aki a Dnyeszter melletti szabad térben való táborból menekülni próbált. Majd később, miután elég soknak sikerült a tábort elhagyni, magyar nyelvű felírásokat dobtak le repülőgépről és ragasztották ki a városokban, amelyekben felszólították a menekülteket azzal, hogy ellátást kapnak és hazaszállítják őket Magyarországra. [...] 90% jelentkezett, ő is a két gyermekével. Néhány napig ellátást és gyógyszert kaptak, majd egy éjszaka magyar-német és ukrán policájok vették körül a tábort, és leírhatatlan körülmények között legyilkolták őket. Nagyon kevesen menekültek meg, felesége, gyerekei elpusztultak itt. Ő comblövést kapott, kibújt a halottak alól, és mivel jól beszél ukránul, itt dolgozik az állomás környékén és próbál majd valahová eljutni. Eddig három túlélővel találkozott, a többiek sorsáról nem tud.”³⁷

Dr. Somló Bélát is megdöbbenette, amikor Dunajovcén,³⁸ 1941. július 23-án látta hányattatásukat: „Délután valami szedett-vedett öltözetű, fáradt, szomorú civil népség özönlött be a parkba. Szakállas öreg emberek, batyukat vonzó gyerekek, pityergő, tétova asszonyok. A fák alatt a gyepen letelepedtek, kitergették szegényes cókmojkjukat. A nők ennivalókat szedtek elő, pátyolgatták a gyerekeket. A férfiak a földön ülve üres tekintettel a semmibe bámultak. Alig lehetett szóra bírni egyiket-másikat. Magyar, többnyire pesti zsidók voltak. Éjszaka zörgettek be hozzájuk, és aki nem tudta fölmutatni állampolgársági bizonyítványát, azt teherautóra rakták és idehozták. Hitetlenkedve hallgattuk őket, csak bámultunk egymásra, nem tudtunk szóhoz jutni. [...] Éjszaka rendőrök rakták őket teherautóra. Azóta úton vannak csendőri, majd katonai őrizet alatt. Nem tudják, hogy meddig és hová viszik őket.”³⁹ Az egyik férfi elmondta, hogy pesti szűcs, családja 1867 óta élt Magyaror-

³⁷ Weiser Jenő visszaemlékezése 1941-es munkaszolgálatára. HL TGY 2962. 1–2. – A szerző 1984-ben mondta tollba visszaemlékezését, amelyben megmenekülésének különleges, egyedi módjáról is beszámolt. Egyik bajtársának, Gottdiener Sándornak a barátja, gróf Zichy Imre pilótafőhadnagy és mások segítségével sikerült megszökniük Lebovits nevű társával együtt. 1941 novemberében Dnyepropetrovskból egy teherszállító repülőgép bombatartályában csempészték haza őket magyar pilóták. Budapesten hamis papírokat is tudtak szerezni, így sikerült túlélniük a vézskorszakot. Segítőik közül név szerint említi még Pervomajszkban az ellátóoszlopnál szolgáló Turcsin (?) főhadnagyot, a Dnyepropetrovskban szolgáló Balogh hadnagyot, Nyitrai őrmestert, Köröm ezredest, Balogh Zoltán őrmestert és a repülőtérről Szűcs Lajost.

³⁸ Dunajvcsi vagy Dunajvicsi: település Ukrajnában, Kamenyec-Podolszkij közelében.

³⁹ SOMLÓ Béla: i. m. 22.

szágon. Az állampolgárság megszerzését halogatták, nem gondolták, hogy ilyen következményekkel járhat késlekedésük. Ivanovcsén 1941. augusztus 18-án újra látott egy csoportot: „A legmegrázóbb azonban megint a zsidókkal való találkozás volt. [...] Nem lehet valóságként elfogadni azt, ami annyira ellenkezik a józan ésszel, logikával, jogérzékkel, emberséggel – egész életvitelünkkel! Különösen összeegyeztethetetlen a mi mostani helyzetünkkel. Mindennapi magatartásunk, cselekedeteink kerültek föloldhatatlan ellenkezésbe legbensőbb érzületünkkel. Mindegyikünknek az a kimondatlan kérdés zakatolt az agyában: mit keresünk mi itt, ha otthon ez történhet a családdal? Mert íme, a lehetőség megvolt rá! Az útmenti fák alatt, az árok partján ott ücsörögtek, heverésztek egész családok, öregek, gyerekek, mert a tehergépkocsik, amelyek semmi irányítást nem kaptak, megunták továbbvinni őket, beljebb, Oroszországba. A városokban természetesen nem teheték le őket, minden nagyobb faluban is volt német vagy magyar katonaság. Maradt tehát az országút árka, ami megtúrte őket. A legmesszebb szállított csoportok Kamenyec-Podolszkij határáig jutottak el. [...] Később olyat is hallottunk – ezt nem láttam! –, hogy nagyobb tömegüket magyar katonák tisztjeik parancsára behajtották a Dnyeszterbe, hogy így keljenek át rajta, ami csak nagyon keveseknek sikerült.”⁴⁰

Munkaszolgálatos zsidók

1941–1942 folyamán a keleti hadszíntérre a magyar alakulatokkal 45 000 fegyvertelen, nagyobb rész zsidó munkaszolgálatos érkezett: a megszálló feladatokat teljesítő magyar csapatoknál 6000-re, a 2. magyar hadsereg kötelékében 1942 őszén 39 000-re tehető a számuk.⁴¹ Magyarországon az 1939-től érvényben lévő, többször módosított törvény szerint azoknak is eleget kellett tenniük honvédelmi kötelezettségüknek, akik valamilyen ok miatt nem teljesíthettek fegyveres katonai szolgálatot.⁴² Ez az általános rendelkezés azok számára, akik nem egészségügyi okból, hanem a zsidótörvények vagy politikai nézeteik miatt kerültek ebbe a kategó-

⁴⁰ Uo. 36.

⁴¹ Kiss Gergő–Barnabás–Szabó Péter: Munkaszolgálatosok a Donnál. „A 105/11. tábori munkásszázad igaz és valóságos története 1942 októberétől 1943 januárjáig.” Forrásközlés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2004/3. 887–926. 906.; Szabó Péter: *Don kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története*. Budapest, 2001. Szabó Péter szíves közlése alapján módosítottam az eddig ismert adatot, amely szerint 1942 őszére 37 000 volt a munkaszolgálatosok létszáma a Don-kanyarban.

⁴² A honvédelemről szóló 1939. évi II. tc. 230. §. a közérdekű munkaszolgálatról.

riába, kezdettől sérelmes volt. 1940 nyaráig azonban zsidók fegyveres és fegyvertelen alakulatokban is teljesítettek szolgálatot, ezután viszont többnyire munkásszázadba hívták be őket, bár a fegyveres alkalmazásukat megtiltó törvényt csak 1942-ben hozták meg.⁴³

Sokan eleve megalázónak érezték, hogy fegyveres szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították őket, de azt is, hogy érettségizett vagy diplomás ember létükre kizárólag munkaszolgálatot végezhetnek, rangjukat – ha volt – elveszítették, előlépésre pedig nincs lehetőségük. A megkülönböztető jelzés – a sárga karszalag – viselése, 1942-től az egyenruha hiánya és a munkaszolgálatosokra vonatkozó egyéb korlátozó rendelkezések is meggátolták, hogy az érintettek és a honvédség állománya között a sorsközösség érzése alakuljon ki. Tatár Imre munkaszolgálatos a következőképpen emlékezett: „Emberi mivoltunkban megalázva, megfosztottak bennünket attól, hogy hazánkat fegyverrel védhessük. Az én szememben ez az alapvető. [...] S 1941-ben már rangjelzést, rangot sem kaphattunk (akinek volt régebbről, megfosztották tőle). Érettségizett fő létemre önkéntesi csík helyett lapát járt. Rövidesen – a sárgacsillag-rendeletet időben messze megelőzve⁴⁴ – sárga karszalagot kellett öltönnünk – a szégyenletes középkori megbélyegzésre emlékeztető »zsidófeltot« . [...] Nem is szólva bővebben arról, hogy 1942 közepe táján leszedték rólunk a katonaruhát is, erre se tartva méltónak. [...] Igaz, bánhidai századparancsnokom és néhány tisztos szégyenlette ezt a ruhátlanítást: honvédegyének helyett civilbagázst kellett a továbbiakban vezényelniük!”⁴⁵

A közérdekű munkaszolgálatosokat a hadba lépést megelőzően különböző területeken vették igénybe a gazdaságtól a közsféráig, de például a második bécsi döntés után a korábbi magyar–román határon a Károly-vonal bontásán is dolgoztak.⁴⁶ 1941-től, a háborús szerepvállá-

⁴³ Az 1942. évi XIV. törvénycikk a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk, valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938. évi IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről: „3. § (2) Zsidó hadkötelesek sem a honvédség, sem a csendőrség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesítenek.”

⁴⁴ A sárga csillag viselését 1944. április 5-től vezették be: 1240/1944. M. E. rendelet a zsidók megkülönböztetése tárgyában. 1944. március 29.

⁴⁵ TATÁR Imre: *Bánhidától Kijevig*. I. m. 1157. – Hasonló módon nyilatkozott Radnóti Miklós (1909–1944) is: „Így érzem ezt ma is, 1942-ben is, háromhónapi munkaszolgálat és tizennégy nap büntetőtábor után is – (ne nevéss ki, tudom, hogy megjártad a háborút, de az más volt, nem volt megalázó)” – írta 1942. május 17-én barátjának, Komlós Aladárnak válaszul. RADNÓTI Miklós: *Napló*. I. m. 210. – Komlós Aladár (1892–1980) író, irodalomtörténész. Bergen-Belsenbe deportálták, a tábor felszabadulása után 1945-ben hazatért.

⁴⁶ „A Carol-vonal drótsóvényeit bontjuk pusztá kézzel 8–2-ig. A század jódától barna ujjakkal, véres tenyérrel vonul be a »körzetbe.« ” Radnóti Miklós 1940. október 7-i feljegyzése. Uo. 102.

lást követően nyilvánvalóvá vált, hogy a harcoló alakulatok kiszolgálására ki kell építeni a műszaki hátteret; ilyen építési, helyreállítási munkák ellátására küldték a harctér mögé a munkásszázadokat. Fő feladatuk útkarbantartás, rakodás, szállítás, az elesett szovjet katonák eltemetése volt; a harctéren részt vettek a védőállások, harcokosiárkok, drótakadályok kiépítésében és az aknaszedésben is.⁴⁷

A munkaszolgálat eredeti céljából tehát nem következett volna törvénytelen az embertelen, megalázó bánásmód. A magyar állam jogfosztó intézkedései, 1938-tól a zsidótörvények bevezetése és az antiszemita propaganda azonban szükségképpen befolyásolták a munkásszázadok mellé rendelt tisztek és kerettagok viselkedését. Nagybacsoni Nagy Vilmos⁴⁸ szerint a hadseregben elsősorban a csapatparancsnokok voltak felelősek a kegyetlenségekért, rajtuk múltott, hogy a századok tagjait eleve halálraítélteknek tekintették-e. A szélsőjobboldali sajtó „zsidóbérencnek” kiáltotta ki a honvédelmi minisztert, aki rendeletekkel próbálta megakadályozni az embertelenségeket, de hiába: a tisztek többsége szerint a közhangulattal nem lehetett szembeállni.⁴⁹ Rontott a helyzeten, hogy voltak kerettagok, akik azt hitték, hazamehetnek, ha a munkásszázad kihal. Ugyanakkor az adatok azt mutatják, hogy a rossz bánásmód ellenére a fronton szolgálók veszteségei 1943 januárjáig valóban nem voltak magasak. Az egészségügyi ellátás hiánya, az alultápláltság, az irreális követelmények és munkakörülmények azonban hozzájárultak ahhoz, hogy a doni áttörés után már 20 000-re tehető az elesett, megsebesült, eltűnt, hadifogságba került munkaszolgálatosok száma, és a visszavonulás során még 2000 fős veszteséget szenvedtek.⁵⁰ A hadifogságot is kevesen élték túl közülük, mert noha egyenruhájuk és fegyverük nem volt, a szovjetek nem tettek különbséget a fegyveres katonák és a munkaszolgálatosok között.⁵¹ Sárdos István visszaemlékezésében leírta, hogy a fentebb vázolt körülmények ellenére hogyan sikerülhetett egyeseknek mégis túlélni a

⁴⁷ Kiss Gergő Barnabás–SZABÓ Péter: i. m. 891–892.

⁴⁸ Nagybacsoni Nagy Vilmos (1884–1976) vezérezredes, 1942. szeptember 24.–1943. június 10. között honvédelmi miniszter. A zsidó munkaszolgálatosok helyzetének javítását célzó intézkedései miatt a magyar szélsőjobboldali ellenzék állandóan támadta, végül német nyomásra leváltották. 1965. december 4-én Yad Vashem Righteous Among the Nations-kitüntetésben részesült.

⁴⁹ NAGYBACSONI NAGY Vilmos: *Végzetes esztendőök*. Második kiadás. Budapest, 1986. 126–127.

⁵⁰ Kiss Gergő Barnabás–SZABÓ Péter: i. m. 905.

⁵¹ Ugyanez volt a helyzet a nemzetiségi munkaszolgálatosokkal is, akik közül sokan felszabadítóként várták a szovjet hadsereget, de ők is hadifogságba kerültek. (Milenko PALIČ: *Visszaemlékezés a világháború éveire (1941–1945)*. Közreadja: PIHURIK Judit. Dél-Alföldi Évszázadok 19. Kiadta a Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2003. 59–70.)

munkaszolgálatot – sőt neki a hat év szovjet hadifogságot is. Százada 216 fős volt, 20 keretlegénnyel és egy első világháborús főhadnagy parancsnokkal. Nagykatán a következőképpen búcsúztatta a keretet „egy fekete tisztcsákós, szalonnadrágos alezredes, kezében egy ezüstfejű sétabotra támaszkodva: »Akkor végeztek jó munkát, ha minél kevesebbet hoztok haza ezekből a semmirekellőkölből.«” Nekik azonban szerencsájük volt, parancsnokaik nem a fenti instrukció értelmében cselekedtek – még az sem, akiről tudták, hogy nyilas érzelmű. Ez az ember talán utólagos hálára számított, azért volt emberségesebb a századdal. Tény, hogy 1943 januárjáig a veszteségük alig haladta meg a tízet, a halál oka pedig főként a fagyás volt.⁵² Végül azonban csak tizenöten tértek vissza, maga Sárdos hét év távollét után: 1942 tavaszán vitték ki a frontra, 1943 január végén esett szovjet fogságba és 1948-ban bocsátották haza.

A katonák véleményét általában a helyzetük befolyásolja. A frontot elérve az első vonalban harcolók közül sokan úgy látták, hogy az arcvonala mögött elhelyezett fegyvertelen munkaszolgálatosok kisebb veszélynek vannak kitéve, mint ők. Nemeskéri Kiss Miklós nem a harctéren teljesített szolgálatot, a hadsereg-parancsnoksághoz volt beosztva, de 1942. június 1-jei bejegyzése szerint ő is úgy vélte, hogy a munkaszolgálatosok kedvezőbb helyzetben vannak: „A zsidók egyébként az egész vonalon jól be vannak fogva! Nem nagyon válogatják meg, hogy milyen munkát adnak nekik. Nem kell őket azonban sajnálni, még mindig jobb dolguk van, mint az első vonalban harcoló katonáknak. Bár az összes otthoni zsidót itt láthatnánk!”⁵³

A forrásokban találunk adatokat arról is, hogy a fegyvertelen munkaszolgálatosok a harctéren is megállták a helyüket. Vécsey Béla 1942. augusztus 16-án jegyezte fel a következőket: „Máma hallottam az ebédnél, hogy a zsidó századok elöl igen bátran viselkednek, nem hagynak sem sebesült, sem halott magyart vissza. Még megérjük azt, hogy hősök lesznek belőlük, akkor, amikor a mi gyalogságunk mindég megszalad.” 1942. augusztus 31-én a 19. könnyű hadosztályról hallotta az alábbi történetet: „...amikor az a nagy disznóság volt és a mieink megfutottak, hátrahagyva sebesülteket és halottakat, a zsidók a legnagyobb tűzben, fegyver nélkül visszamentek és kihozták a sebesült és halott honvédeket, volt is egy zsidó századnak vagy 50 halottja és kétszer annyi sebesültje. No ez csak olyan intermezzo. Én is jobbnak tartanám, ha a

⁵² SÁRDOS István: *Amíg élünk, nem szabad feladni*. HL TGY 3711. 2. – Az említett tiszt Muray Lipót alezredes volt. 10–11.

⁵³ NEMESKÉRI KISS Miklós: i. m. I. k. 52.

folyton futó és gyáva ruszinok és oláhok helyett inkább önként jelentkező zsidókat adnának le a küzdőkhöz, azok, azt hiszem, jobban megállnák helyüket.”⁵⁴

Martsa Sándor ezredes is hasonló tapasztalatokat szerzett: „Az ezredhez tartozott két »sárga karszalagos« úgynevezett »munkaszolgálatos« század. A hídfőtámadáshoz ezekből igénybe kellett vennünk különböző kiegészítő munkák elvégzésére kb. száz főt, természetesen fegyvert nem kaptak, nem kaphattak! De nem is a harc volt a feladatuk! Amikor a közelharc már a hídfő belsejében, »májában« folyt, sárga karszalag ide, sárga karszalag oda, orosz géppisztoly, orosz puska volt a kezeikben és végigharcolták a harcot engedély nélkül... Többen elesetek közülük, így egy okleveles vegyész mérnök is. Halottaikat [1942. december] 31-én a 34/I. zászlóalj hősi temetőjében földeltük el Kosztyenkiben, a honvédek sírjai mellé. Ha a hadseregparancsnokunk dicsérettel szólhatott hírhedtté vált hadseregparancsában a sárga karszalagos egységek magatartásáról a visszavonulás alatt, ezért engem sem érhet szemrehányás...”⁵⁵

Különleges esetet írt le hallomás alapján Rummy Lajos: Duska László százados támadáskor a munkaszolgálatosokat is bevetette, egyikük továbbrohant a kitűzött célnál, és egy bunkernyi orosz megadta magát neki, pedig fegyvere sem volt.⁵⁶

A szerzők között voltak, akik kárörömmel vagy részvétlenül figyelték a zsidó munkaszolgálatosok kálváriáját. Megjegyzéseik azt tükrözik, hogy jogosnak tartották – egyfajta vezeklésnek tekintették – a zsidók helyzetét. Különösen a nehéz fizikai munka végzését tartották szükségesnek, mert véleményük szerint a zsidóság otthon munka nélkül szerezte jövedelmét, élősködött a magyar társadalmon. A kérdésről nyilatkozó szerzők gyakran idézik a propaganda ismerős fordulatait, érzékelhetően nem saját szavaikkal fogalmazva meg mondanivalójukat. Erre példa Kecskés Péter Pál tizedes naplója; ő is többször nyilatkozott hasonló-

⁵⁴ Vécsey Béla alezredes második világháborús naplói. 1941–1944. I. m. 1.

⁵⁵ Martsa Sándor (1893–1969) ezredes 1942 szeptemberétől 1943 áprilisáig a 47. gyalogezred parancsnoka volt Lásd MARTSA Sándor: *A szombathelyi III. hadtest visszavonulásának története a Don mellől 1943. január 13.–február 10-ig*. HL TGY 3292. 10. – Martsa megjegyzése a 2. magyar hadsereg parancsnokának Jány Gusztáv 1943. január 24-ei hírhedt hadseregparancsának 13. pontjára utal: „Az utolsó napok alatt láttak azt mutatták, hogy a zsidó munkásszázadok zárkóztan és rendben meneteltek, míg az úgynevezett csapatlegénység szétszóródott állati színvonalra süllyedt csűrhe benyomását keltette.” A 2. magyar hadsereg katonáit megbélyegző, helytállásukat igazságtalanul megítélő dokumentumot Jány 1943. március 12-i 30. számú hadseregparancsában visszavonta. (HL 2. hadsereg iratai 30. fasc.)

⁵⁶ Rummy Lajos (1895–1982) ezredes a IV. hadtest 13. könnyűhadosztálya 31. gyalogezredének parancsnoka volt. Lásd RUMMY Lajos: *A magyar királyi 31. honvéd gyalogezred harci tevékenysége a Don mellett*. HL TGY 3160. 44.

képpen: „Az út mentén zsidó munkásszázad dolgozik, javítja az utat, egyengeti az új Európát megcsináló hadsereg előtt, ezzel mintegy jelképesen jóvátenni akarva mindazt a sok bűnt, amit eddig tettek, Európa és a világ nemzsidósága ellen.”⁵⁷ Árokszállási Zoltán még sarkosabban fogalmazott; egyértelmű, hogy rá nem csupán a kor propagandája volt hatással, előítéletessége mélyebben gyökerezett: „Itt találkoztunk az első dolgozó, napszámos munkát végző zsidókkal. Az állomást sepregeti, takarítja néhány zsidólány, hátukon a sárga folt. Radomhoz érünk aztán, itt érünk utol egy magyarországi zsidó munkaszolgálatosokat szállító szerelvényt. Istenem, most látni csak a különbséget: semmi fegyelem, semmi rend. Mint a disznósűrbe, veszekedve, egymást lökdösve rohannak az ebédért. [...] A németek keményen bánnak a lengyelországi zsidókkal, de meg is érdemlik, nem kell ezeket kímélni.”⁵⁸

Nemeskéri Kiss Miklós megvetéssel jegyzett fel egy 1942. június 1-jén történt esetet: „Udvarunkban és az épületben zsidó munkaszolgálatosok vannak beosztva munkára. Ma délelőtt hallom, hogy Cseh alezredes⁵⁹ cigány legénye irtózatosan kiabál a folyosón három zsidóval. Megkérdezem, hogy miért, mire a válasz a következő: »Tetszik tudni, padlót súrolni tanítom őket, kétszer megmagyaráztam már nekik, és még mindig nem tudják. Nem szeretem az értelmetlen embereket.« Gyuri cigány jól megmondta a véleményét, mert »beosztottai« között – mint utóbb kinyomoztam – egy mérnök és két ügyvéd volt. Valóban értelmetlen emberek!” Hasonló előítéletességről árulkodik Alapi Salamon Alajos szövege 1941-ből: „Kerékpáron megyek, egy tolmáccsal előre. 20 kilométer. – A kapaszkodón munkaszolgálatos zsidókkal megrakott szekerek vontatják terhüket, a lovak majd megszakadnak, de a bankigazgató urak csak nem szállnak le. Dühösen letolom a kocsist, a direktorokat lezavarom, későbbi helységben pedig parancsnokuknak feljelentem őket. Puha gyenge egy tiszt.”⁶⁰

Nemeskéri 1942. július 3-án ezt írta: „Az aknazárat, végig Tim előtt, műszaki csapatok vezetésével a zsidó munkásszázadok szedték fel. Érteni hozzá persze nem értettek, átlag minden huszadik felrobbant, és pár zsidó ottmaradt. Szörnyű beijedt képük volt, nem mint elv- és fajtársaiknak Pesten és a Váci utcán. No, de talán egyszer azok is idekerülnek majd! Ezzel az aknaszedéssel mindenesetre kettős célt értünk el: egyrészt

⁵⁷ Kecskés Péter Pál (1906–1943) tizedes, foglalkozása kosárfonó volt. KECSKÉS Péter Pál: *Honvédnapló a keleti frontról. 1942. június 26.–október 19.* Szerk.: PIHURIK Judit. Hispánia, Szeged, 2002. 32.

⁵⁸ ÁROKSZÁLLÁSI Zoltán: i. m. 13. – Radom lengyel város.

⁵⁹ Cseh Kálmán alezredes parancsőtiszt a 2. magyar hadsereg 1.a (hadműveleti) osztályán.

⁶⁰ ALAPI SALAMON Alajos: i. m. 6–7.

fogyott a zsidó, másrészt magyar utászok életét mentettük meg. A németek maguk is sokszor irigykedve mondták, hogy erre bizony ők nem gondoltak! Ebben mi jobban jártunk el.”⁶¹

Soltész Pál hasonló elégtételt érzett a megalázó munkát végző munkaszolgálatosok láttán, mint Nemeskéri Kiss Miklós és Salamon Alajos. Megegyezett a véleményük abban is, hogy a zsidók munka nélkül szereztek vagyonokat: „A Heimlich-fíú néhány lépéssel odább sepregette a lótrágyát. Otthon nem tette volna, itt megtanul dolgozni. Csak néha pislogott rám, és szégyellte, hogy ismerős látja őt trágyát tisztítani.” Gomelben hasonlót írt: „A West kaszárnyában kapunk egyelőre szállást. Alig érünk oda, nyomunkban a zsidó munkaszázad. Gyönyörűség nézni, mint súrolják fel a kaszárnyát, hordják be a szalmát a volt főkönyvelők, orvosok, mérnökök, textílesek, ügynökök.” 1942. augusztus elején jegyezte fel: „Megnézzük az épülő hidat a Szejmen... Nevezetessége, hogy hazai zsidóink egy része is itt dolgozik a hídépítőknél. Hadd dolgozzanak, úgysem csináltak odahaza semmit, csak a magyar munkás emberek verejtékéből éltek. Lázár Jancsinak határozott szerencséje volt, mert a mezőcsáti zsidók felismerték, és [olvashatatlan szó] egy volt ügyvéd le is vizitelt nála. Hogy milyen érzés fogta el Jancsit, gondolom, mikor zsidóval beszél, hiszen igen sokszor hangoztatja, csak bíznák őrá a zsidókat, ő majd elintézné.” Később is visszatért e témára, most a bolsevizmussal is összefüggésbe hozva a zsidóságot: „Tegnap mintegy kilométer hosszú menetben vonultak fel a zsidók lapátosan. Több mint egy zászlóalj lehetett. Helyesen cselekszik a hadvezetőség, amikor a bolsevistákkal cimboráló orosz zsidóság pusztításainak helyrehozatalára kihozatja a kézi munkától irtózó magyar zsidóságot.” Majd amikor hírt kapott arról, hogy állítólag egy magyar munkaszolgálatos század tisztjeivel együtt átszökött a szovjetekhez, újra kifejtette fenti véleményét: „A magyar kenyeret így hálálták meg, mely eddig apáikat, őseiket táplálta. Jellemző a jelenre és tanulságos lesz a jövőre nézve. Ezt jegyezzék meg jól azok, akik még mindig barátoknak és nem ellenségnek tekintik a hazai zsidóságot.”⁶²

Soltész Pál és Nemeskéri Kiss Miklós szélsőséges megnyilvánulásai ritkák az általam áttekintett forrásokban; igaz, hogy az elismerés, de főként a szolidaritás és a szánalom jelei sem gyakoriak.

Amikor Vécsey Béla mellé beosztottak tizenegy zsidó mérnököt, 1942. augusztus 31-én a következőket jegyezte fel: „Sajnos, de kénytelen va-

⁶¹ NEMESKÉRI KISS Miklós: i. m. I. k. 139. – Tim (Tyim) oroszországi város.

⁶² SOLTÉSZ Pál: i. m. 11., 14., 22–23., 46. – Megjegyzendő, hogy a munkaszolgálat intézménye komoly orvos- és mérnökhianyhoz vezetett Magyarországon, különösen az előbbinek voltak tragikus következményei a fronton és a hátszágban is.

gyok megállapítani, hogy ezek a zsidók sokkal feszesebbek és fegyelmeltebbek, mint a mi honvédeink, munkakészségük és teljesítményük is nagyobb és jobb, mint a honvédeké.” Őszi naplófeljegyzései azt tükrözik, hogy Vécsey a munkaszolgálat eredeti célkitűzéseinek szempontjából elítélte a rossz bánásmódot, mert látta, hogy a téli felkészülésben nem várhatnak el jó munkát az ellátatlan, beteg emberektől. 1942. november 9–10-én ezt írta: „Délelőtt a hátsó munkákat szemlélttem meg, minden haladna szépen és jól, csak a zsidó munkás század embereit rossz nézni, ahogyan azok dolgoznak. Igaz, hogy ruha alig van rajtuk, és a lábbeli is rettenetes állapotban van. A honvédségből nem kapnak ruhapótlást, viszont ami ruhát részükre a hozzátartozók a [olvashatatlan szó]-i 8. sz. kiegészítőhöz küldenek, azok úgy látszik, a kiegészítő lazasága folytán sohasem érkeznek ide ki. Így nem lehet 15–20° hidegben komoly munkát követelni tőlük. Tiszta emberkínzás, ami itten folyik, inkább fel kellene robbantani őket, vagy agyonlőni, mint így lassan kínozni. Hallom, hogy a hadosztály egyik zsidó századánál 15 fagyott meg egy éjszaka. Hát ennél a zsidó századnál is van már vagy 40 első fokú fagyással, hármat pedig a doktor a másodfokú fagyással küldött kórházba. [...] November 10. Mára reggel arra ébredtek, hogy jelentik, hogy a zsidó munkás század embereit kocsin és hordályokon hozzák a zászlóalj parancsnoksághoz, mert több mint 46 gyengélkedő van a századnál, mondtam, hagyják a fenébe őket, nem vagyok rájuk kíváncsi. Ellenben a századparancsnoknak, aki rosszul lett és [olvashatatlan szó] a látványtól, megígértem, hogy keresek olyan helyet fakitermelésre, ahol nem kell nekik mocsárba gázolni, mert eddig olyan helyen dolgoztak, ahol bizony állandóan térden felül kellett mocsárban a fát hordani.”⁶³

Vécsey Bélán kívül kevesen említették a munkaszolgálatosok ellátásának hiányosságait. Radnóczy Antal saját, a főszállásmesternek adott jelentését idézte emlékiratában: „Aránytalanul sok a zsidó betegek száma, amely a munkaerő 70 százalékának kiesését jelenti. A hadseregnél zsidókórház nincs. A hadtest-zsidókórház tömve, a hadműveleti egységek is tele zsidó betegekkel. Sok a fagyásos zsidó beteg, mivel téli ruházatukak XII. 15-ig nem szállították ki a hátsószágból, illetve a hadtesthez.”⁶⁴ A főszállásmester a következőképpen rendelkezett a munkaszolgálatosok ellátásáról és a ruházatukról: „A zsidó hitközségek által a munkaszolgálatosok részére gyűjtött téli ruházati cikkek egy része már kiszál-

⁶³ VÉCSEY Béla: *Visszaemlékezéseim 1942 nyarától 1942 végéig*. 2. k. 67.

⁶⁴ Radnóczy Antal (1912–?) vezérkari százados, a III. hadtest szállásmestere volt. RADNÓCZY Antal: *A magyar királyi 2. hadsereg III. hadtestéről*. HL TGY 3476. 10.

lítás alatt van. Szétosztásuk a munkás századok által előterjesztett igénylések figyelembevételével történik. Ezeket a ruházati cikkeket kizárólag zsidó munkaszolgálatosok kaphatják meg. A munkásszázad parancsnokok ügyeljenek arra, hogy e cikkekből minden zsidó a szükséglethez mérten egyformán részesüljön, továbbá, hogy a keresztény keretekhez tartozó legénység ne legyen rosszabbul felszerelve, mint maguk a munkaszolgálatosok.”⁶⁵ A 30. főszállásmesteri parancs a munkásként beosztottak illetményéről, élelmezéséről, egyéb ellátmányáról intézkedett.⁶⁶ Eszerint a zsold mellett nem kaphatnak hadipótdíjat és harcospótlékot, az élelmezésükhöz nem járnak élvezeti cikkek, például dohányáru, csokoládé, szeszes italok, cukorkafélék, pudingpor, tej, tejpör, szemeskávé, orosz tea. A főszállásmesteri iratokból kiderül, hogy egy orosz településen fel akartak állítani egy hadseregszintű zsidó kórházat is: „Csernjankán a 115. tábori kórház mellett s annak alárendelve, a zsidó közérdekű munkaszolgálatos alakulatok betegei részére hadsereg zsidó kórházi osztályt állítok fel, zsidó orvosokkal és ápoló-takarító személyzettel. A zsidó munkaszolgálatos betegeket, kik műtéti vagy tartós kórházi gyógykezelésre és ápolásra szorulnak, oda kell majd leadni. Azt, hogy a zsidó kórházi osztály mely időponttól lesz befogadóképes, parancsban fogom közzétenni. A 2. hadsereg zsidó sebesültjei hátraszállításra csak akkor jöhetnek tekintetbe, ha ellenséges behatás vagy szolgálatteljesítés közben elszenvedett súlyos sérülés következtében nagyobb fokban rokkanttá váltak. Hátraszállításukra az engedélyt a rájuk vonatkozó okmányoknak egyidejű felterjesztése mellett a hadsereg vezető orvostól kell kérni. Betegség címén zsidót hátraszállítani tilos.”⁶⁷

Az éhező, legyengült emberek viselkedését gyakorta azok is részvéttel szemlélték, akik maguk nem bántották őket. Bereczky Sándor orvos, tartalékos zászlós sem fűzött semmit az alábbi jelenethez: „Nyüzsögnek a zsidó munkaszolgálatosok, s ha egy lekváros láda szétesik, hasra fekvé nyalják a földről a finom barack, eper, füge stb. ízeket.”⁶⁸ Somorjai Lajos orvos viszont 1942 őszén együttérzéssel írt a hozzájuk beosztott munkásszázad tagjairól: „A nyomorultak soványak, sápadtak, elcsigáztak, kiéhezettek. Pofozzák, rúgják őket, s dolgoztatják, mint az állatokot. Fegyver nélkül járják az első vonalakat, közvetlen az ellenség előtt,

⁶⁵ 29. sz. főszállásmesteri parancs. HL 1942. IX. 10. 2. hadsereg iratai 15. fasc. Főszállásmesteri parancsok.

⁶⁶ 30. sz. főszállásmesteri parancs. Uo.

⁶⁷ 15. sz. főszállásmesteri parancs. Uo.

⁶⁸ Dr. Bereczky Sándor (1907–?) a VII. gépkocsizó és fogatolt vonatoszlopnál teljesített szolgálatot. Dr. BERECKY Sándor orvos zászlós: *Naplórészletek a Don-kanyarból*. Bereczky Zsolt (Budapest), 2000. 37.

drótsövényt építeni, árkot ásni.” Majd az együttérzésbe elégtétel is vegyül: „Itt van köztük Petschauer Attila, a volt kardvívó világbajnok is. Kipofozták már belőle az arroganciát.”⁶⁹

A munkaszolgálatosokkal kapcsolatos egyedi esetek felidézésekor néhány szerző általános véleményt is megfogalmazott. Soltész Pál 1942. július 10-én, a frontra tartva, lengyel területen írta: „Ma a kamiennai állomáson találkozunk a Jászberény környékéről útnak indított zsidó transzporttal. Marhavagonokban utaznak. Elég meggyötörtnek látszanak, de nem mind. Elég jól bírják a hosszú utat.” A következő mondat nagy része vékonyabb tollal át van firkálva, csak a vége olvasható tisztán: „...píteni az országból.” Az előtte olvasható kiemelt mondatrészt megfejtve az egész mondat feltételezésem szerint ez volt: „Bár *minden zsidó így lehetne* kitelepíteni az országból.”⁷⁰ Soltész szerint minden rossznak a zsidóság az oka: „Az úton mindenütt veszély leselkedik reánk. Tegnapelőtt Kalinkovicsiből⁷¹ elindult a magyar sütőalakulat. Akna robbant a szerelvény alatt. 16 kocsi felborult, 2 halott és 15 sebesült. Minden bajnak, nyomorúságnak és szenvedésnek a zsidóság az oka, mely féktelen aranyborjú imádatában uralma alá akarja [vonni] pénze segítségével az egész világot.” Századparancsnokuk – neve nem olvasható – „a zsidókérdés minden átkos hatásával tisztában van”, és amikor alkalma nyílik rá, személyesen világosítja fel katonáit. Ennek lényege: ha hazamennek, minden frontkatona, aki kint volt, részesülni fog a zsidó vagyonból. Soltész kételkedett ebben, mondván: „hátha olyan megoldás születik, mint a [z első] világháború után a földkérdésben”. A százados azzal nyugtatta meg, hogy „nem egészen rajtunk [a magyarokon] áll a dolog”, valószínűleg beleszólnak abba a németek is. „Úgy, akkor bizonyára rendszeren el lesz intézve ez a kérdés is” – válaszolta neki Soltész.⁷²

Vécsey Béla naplójában 1942. július 16-án leírta a következő esetet egy fogollyal kapcsolatban: „Máma is hoztak egyet, amelyiket én tegnap láttam itt csellengeni, hiszen nagyon zsidógyanus pofája volt, de hát. Máma aztán felhozta három német és állították, hogy zsidó, agyon

⁶⁹ Dr. Somorjai Lajos legénységi állományba beosztva a III. hadtest 7. könnyűhadosztályánál szolgált. SOMORJAI Lajos: *Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország 1942–1943*. Közreadja: VARGA J. János. Rubicon, Budapest, 2002. 38. – Petschauer Attila (1904–1943) kardvívó olimpiai bajnok, a keleti fronton halt meg. Bárány Dénes tüzérszázados naplójában 1942 októberében különös feltételezés szerepel: a harctéren terjengő pletyka szerint a munkaszolgálatból megszökött Petschauer Attila irányítja a szovjet bombázókat Budapest felett. (*Bárány Dénes tüzérszázados háborús naplója. 1942*. HL TGY 3430. 89.)

⁷⁰ SOLTÉSZ Pál: i. m. 3.

⁷¹ Belorussziai város.

⁷² Uo. 8–9.

kell löni. Én még előbb átküldtem az egészségügyi oszlopnak, hogy állapítsák meg, hogy tényleg zsidó-e? Sajnos a visszahozott orvosi lelet minden kétséget kizáróan állította, hogy az. Mivel itt az a hadi szokás, hogy minden zsidót agyonlőnek, kénytelen voltam a továbbiak foganatosítására átadni a 151. gépkocsizó utászászlóalj törzsnek.” Itt a szöveg fölé utólag beszúrta: „Azok tanácsomra futni hagyták.”⁷³ Az emlékiratban próbált finomítani a képen: kihagyta belőle ezt a történetet. Az esemény leírása kevésbé életszerű, hiszen a zsidóság megállapításához a fronton általában nem kértek orvosi szakvéleményt. Talán itt mégis megtörtént a németek precízsege miatt, és a felelősségáthárítás szándékával.

Nemeskéri Kiss Miklós 1942. június 15-én jegyezte fel, hogy egy hadbírószági tárgyaláson két zsidó munkaszolgálatos kirendelt védője volt. A munkaszolgálatosok levelet akartak hazaküldeni egy szakaszvezetővel: „A levélben a zsidók mindenféle hazugságokat írkáltak össze, különösen ami a magyar csapatok harcait illeti. Szóval a hátországi zsidó propaganda részére jó anyagot.” A szakaszvezetőt háromévi börtönre és lefokozásra ítélték, a munkaszolgálatosokat halálra. Nemeskéri Kiss így kommentálta az ítéletet: „Nem is nagyon volt mit védeni az atyafiakon, akik szörnyű ijedt képpel álltak bíráik elé, pár hónappal azelőtt bizony azt hiszem vígabban éltek otthon életüket! A tárgyalás nem tartott sokáig, védelmem nem sokat ért, mert pár perc alatt eldőlt a sorsuk, és délután már lógtak a fán. Legalább legközelebb mások meggondolják a dolgot.”⁷⁴ 1942. december 9-én a következő történet szerepel naplójában: „Csendes, nyugalmas nap. A mozgalmasságot csak Kálmán bácsi rikoltozó hangja hozta bele, amint az udvaron körbehajkurászta panje szánkóba fogott kis muszka lovát, és nagyokat rikoltott. – »Az orosz ló és a zsidó lépésben nem mehet!« – hajtogatta állandóan, és nem is állhatott meg előtte egy lépésre sem valamelyik munkaszolgálatos zsidó!”⁷⁵ Már a doni visszavonulás idején, 1943. január 19-én, Novi Oszkolban jegyezte fel: „Az épület körül mindenfelé zsidó munkaszolgálatosok dolgoznak, ezek is alaposan be vannak ijedve, mert az elszököttek sok helyen nem fogadták nagy örömmel az oroszok, sőt vissza is zavarták sokszor, ideát persze elképzelhető e szökött elvtársak sorsa. Most már inkább nem szökdösnek el. A hideg sem igen tetszik nekik, melebbebb, s kellemesebb vidéken szoktak élni!”⁷⁶

⁷³ *Vécsey Béla alezredes második világháborús naplói. 1941–1944.* I. m. 1.

⁷⁴ NEMESKÉRI KISS Miklós: i. m. I. k. 68.

⁷⁵ Uo. II. k. 66. – Kálmán bácsi Cseh Kálmán (lásd 59. jegyzet); a panje a kistermetű orosz ló elnevezése (erről kapta a nevét a „panje szánkó”).

⁷⁶ Uo. 186.

Egyes magyar tiszték valóban nem kímélték a munkaszolgálatosok életét, de ez nem volt általános. Rummy Lajosnak Grassy József⁷⁷ parancsára az oroszországi Mosztiscsénél egy munkaszolgálatos századot kellett volna kiküldenie tereptisztításra: „Távbeszélőn átadták Grassy parancsát egy kilövésigátló terepsávon a túlbujánzott növényzet eltávolítására. Hely Mostiscsétől észak felé húzódó védővonalunk előtti terület. A könnyűhadosztály a munka végrehajtására egy zsidó munkaszázadot bocsát ezredem rendelkezésére. A munkásokat – szólt a parancs – egy erélyes tisztet vezesse rajával együtt. – A munka befejezése után a munkaszolgálatosok nem térhetnek vissza. – Azt hittem, rosszul hallok. – A parancsátadó ezredes azonban megismételte a felháborodásomat kiváltó parancsrészt, és még kioktatást is fűzött hozzá, mely után kétséget kizáró módon tisztán állt, hogy Grassy a zsidó munkásszázad megsemmisítését rendelte el. – Erre dührohamban levágtam a kagylót. Bucskó őrnaggyal, segédtiszemmel közöltem Grassy parancsát. – Utasítottam egy erélyes tisztet előállítására. – Bucskó jelenlétében adtam azután parancsot a tisztnek a taroló-munka elvégzésére. – Parancsomat kiemelten azzal fejeztem be, hogy személyileg teszem őt felelőssé a rábizott munkásszázad épségben történő visszahozásáért.” Rummy Lajos szokatlanul negatív véleményt fogalmazott meg Grassyról, aki – annak ellenére, hogy vallásos, sőt vakbuzgó ember volt – „...szervezetszerű hadrendi egységét gátlástalanul megsemmisíteni rendeli el”.⁷⁸

Simon István tartalékos hadnagy azon kevesek közé tartozott, akik látva, mennyire kiszolgáltatottak a munkásszázadok tagjai, megváltoztatták véleményüket, részvétellel írtak róluk. 1941. szeptember 12-én még az antiszemita háborús propaganda egyik alapmondatát jegyezte fel naplójában: „Erős a zsidóság nemzetközi szervezete, és nagy erőfeszítéssel törhetnek csak meg.” Még 1942. november 19-én is így nyilatkozott: „Odahaza, ha látszatra vájják is a zsidókat, de még mindig urak. Nem mernek és nem is akarnak erélyesen belenyúlni a dologba. Fent nagy a zsidók ereje! A közélet tisztaságától messze vagyunk.” 1942. december 17-én azonban már felháborodva írta a következőket: „Szerencsétlen zsidók pedig fagynak meg. Az emberi sors legszörnyűbb tragédiáját élik. Nem hiába mondja az írás, hogy hányatott nemzet! Elhagyatottan, mindenki által elfelejtve szenvednek itt, mintegy bűnhődve a fajuk hibáiért.

⁷⁷ Grassy József vezérőrnagy, a 13. könnyűhadosztály parancsnoka. Az 1942. januári újvidéki razziában játszott szerepe miatt 1943 decemberében hadbíróvási eljárást indítottak ellene, 1944 januárjában Németországba szökött. A budapesti népbíróóság 1946-ban halálra ítélte, de kiadták Jugoszláviának; Újvidéken végezték ki mint háborús bűnöst.

⁷⁸ Rummy Lajos: *A magyar királyi 31. honvéd gyalogezred harci tevékenysége a Don mellett*. I. m. 29–30.

De nem hiszem el, hogy valaki olyan hibás lenne, hogy ilyen helyzetet érjen el. Láttam, hogy hókunyhóban alusznak. Reggel sánták, bénák, lefagyott orruak, lábúak, szinte önmagukkal tehetetlenül vánszorognak. A ruha cafatokban lóg róluk. Majd egy-két halottat hoznak elő és madzagra kötve, mint döglött ebet húzzák az úton társai. Az elfásultság és a szenvedésektől elalélt haldoklók benyomását keltik. Megegyik az ember szíve, de ennek így kell lenni? A töménytelen kín és szenvedés talán az emberiség pusztulásának jelei? Egy kutya szenvedése is undorító. Ezek meg mégis emberek.” A sorok között kihúzott részek vannak, néhány olvasható töredékkal: „Mint a patkányok.”; „bűnhődés kegyetlen és rémes”. 1942. december 18-án, mínusz 34 fokok éjjel után jegyezte fel: „Itt ismét láttam szerencsétlen zsidókat, mint legutolsó páriákat. Fantasztikus és leírhatatlan az a nyomorúság, melyben halálukat várják. Egykedvűen megyünk el mellettük. Hol van most a szentírás szelleme? Minden ember testvérünk!”⁷⁹

Csapó Gábor tizedes is együttérzéssel és felháborodással írt a munkaszolgálatosok kilátástalan helyzetéről. 1942. augusztus 18-i bejegyzése: „Zsidó muszosok hordják a tüskésdrót az utászoknak. Szerencsétlenek le vannak rongyolódva, éhezve. Szánalom rájuk nézni. Hihetetlen, hogy mennyire elfajult az emberi érzés. Hátról vannak egy faluba elszállásolva. Ebéd után már indulni kell nekünk ki a vonalakba. [...] Éjjel hordják az anyagot az akna és a tüskésdrót-akadály telepítéshez. Mire hazamennek, reggelire sorakozó. Alig pihennek valamit, és már kelni kell ebédre. Tisztálkodásra, pihenésre nincs idő. Nem csoda, hogy tönkre vannak menve, szánameg látványt nyújtanak.”⁸⁰

Több szerző, például emlékiratában Körmeny István is az események után évtizedekkel azt állította, hogy a hadseregben nem volt erős az antiszemitizmus. Felidézett egy esetet: munkaszolgálatosok elmesélték neki, hogy az egyik századparancsnok agyonlőtte a hozzá beosztottakat, közöttük saját ismerősét, dr. Csurgó Miklóst. Mint Körmeny írja, jelentése alapján a parancsnokot leváltották. Az antiszemitizmus vádját azzal véli megcáfolhatónak, hogy nem az előbbi eset, hanem saját példája alapján általánosít. Ő egyébként más alkalommal is próbált segíteni: állítása szerint sikerült is megmenteniük egy állatorvos életét.⁸¹

⁷⁹ SIMON István: i. m. (A dátumok sorrendjében.)

⁸⁰ CSAPÓ Gábor: i. m. 21.

⁸¹ Dr. KÖRMENY István: *Beszámoló a kaposvári 10. tábori tüzérezred 10/II. osztályának doni tragédiájáról*. HL TGY 3330. 10. Dr. Körmeny István (1909–?) ügyvéd, tartalékos tiszt, a IV. hadtest 10. könnyűhadosztálya 10. tábori tüzérezredében szolgált. – Dr. Csurgó Miklóst 1942. december 3-án végezték ki Szeljavnijban. (BÚS János–SZABÓ Péter: *Béke poraikra... Dokumentum-emlékkönyv a második világháborúban a ke-*

Ezek az egyedi esetek nagyon fontosak, mert ha alapjaiban nem is változtatnak, de módosítanak az összképen. Tabay József ezredes szintén tagadta, hogy a hadseregen belül fajgyűlölet lett volna. A munkaszolgálatosoknak az aknamezőre küldését sem tartotta hihetőnek, azzal érvelt, hogy a jól képzett árkászokat a hadsereg nem veszélyeztette volna. Visszatekintve úgy vélte, az antiszemitizmusnak nem volt „aktív megjelenési formája” a hadseregben, magát a jelenséget azonban ő is érhetőnek tartotta, mivel a zsidók a gazdasági és az értelmiségi pályákon felülreprezentáltak.⁸² Memoárjában ezt állította: „...a munkaszolgálatosok megmenekültek a haláltáborok elől és mindig jobb helyzetben voltak, mint a harcoló egységek legénysége.”⁸³ A fenti véleményeket a már idézett naplórészletek nem igazolják, bár kétségtelen, hogy nem volt minden alakulatnál egyformán rossz a helyzet.

A munkaszolgálattal kapcsolatban a leggyakoribb vitakérdés, hogy a munkásszázadok tagjai eleve halálraítéltek voltak-e, és ez az intézmény része volt-e a zsidóság megsemmisítésére irányuló törekvésnek, vagy éppen ellenkezőleg: úgymond életmentő szerepet töltött be a vézskorszakban. A munkaszolgálat, amely a jogegyenlőség eltörlésén alapult, megalázó, és sokak számára végzetes volt. A parancsnokok és a keretek tagjai közül számosan a megsemmisítés eszközének tekintették, de a többség „csupán” a zsidók megrendszabályozásának lehetőségét látta benne. A magyar vidéki zsidóság deportálása idején a munkaszolgálat átmeneitileg az életben maradást jelenthette, mert az 1944-ig, a nyilaspuccsig esetenként lehetővé tette a zsidók túlélését.

*

Az idézett naplók és memoárok tükrözik, milyen mélyen hatott az antiszemita politika és propaganda a közgondolkodásra. Volt szerző, aki minden baj okának a zsidóságot tekintette: minden logikát nélkülöző asszociációk kapcsán bukkan fel fejtegetéseiben újra és újra az antiszemitizmus. Sokan a másság semmilyen formáját sem tolerálták: sem a szokásokat, sem az életmódot; a különbözőség megvetést váltott ki belőlük. Hazafiasságuk gyakorta frázisokban fogalmazódott meg, más népek lenézésével, gyűlöletével párosult. Minden olyan sérelmet számon

leti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Veritas '93 Kft., Budapest, 1999. 408.)

⁸² Tabay József nyugalmazott ezredes visszaemlékezése. HL TGY 2806. 18. Tabay 1941-ben alezredes, a 22. gyalogezred egyik zászlóaljparancsnoka volt. A megszállóknál szolgált, később az 52. gyalogezred III. zászlóaljának parancsnoka. Tíz évet töltött szovjet hadifogságban.

⁸³ TABAY József: *A fasiszta tiszt fogalmáról.* 1. HL TGY 2806/2c.

tartottak, amely Magyarországot, a magyarokat érte, de érzéketlenek voltak mások sérelmei, szenvedése iránt. A zsidókon kívül az oroszok, a ruszinok vagy az „oláhok” több forrásban is csak gonosztevőként, minden baj okozójaként szerepelnek. Ugyancsak természetesnek vették a Szovjetunióban élők javaival és életével való rendelkezés jogát.

A rendkívüli helyzetben, az állandó életveszélyben a katonák indulatai, érzelmei felerősödtek, a jót és a rosszat egyaránt kihozta belőlük a háború: a bajtársiasságot, a patriotizmust és a felelősségérzetet, de tapasztalható az irgalom hiánya, az irigység, a rosszindulat vagy a szadizmus is. Voltak, akik megdöbbenek, amikor 1941 után, a harctéren tudomást szereztek arról, hogy már történtek tömeggyilkosságok, akadtak, akik ezt nem tudták vagy nem akarták még elhinni sem. Mások az antiszemita politika természetes következményének tekintették a történeteket, sőt volt, aki példaértékűnek érezte a németek eljárását. Különösen a naplók őrizték meg annak a folyamatnak a fázisait, ahogyan megrendült az erkölcsi érzék, ahogyan egyesek olyan cselekedetek elfogadására vagy végrehajtására váltak képessé, amelyeket normális körülmények között elítél az ember. A magyar katonák is kettős szerepbe kerültek: életveszélyben voltak, ugyanakkor mások élete, szabadsága felett rendelkezhettek. Adott esetben tőlük függött, hogyan élnek – vagy élnek vissza – a civil lakosság, a hadifoglyok vagy a munkaszolgálatosok élete feletti hatalommal. A források bizonyítják, hogy a politikai és a katonai vezetés által szabadjára engedett indulatoknak gyakran nem voltak korlátai, és a hadseregben is akadtak olyanok, akik számára az embertelenség vált mintává.